

26. Стороженко Михайло – бунчуковий товариш, у 1741 р. прилуцький полковий осавул, його дружина – Ганна Іванівна Бороздна.
27. Свирський Федір – сотник іваницький /24.12.1738-1764/.
28. Стороженко Стефан – сотник яблунівський /1748-1758/.
29. Скоропадський Іван – гетьман Лівобережної України /1708-1722/.
30. Зараз с.Ковтунівка, підпорядковане Іваницькій сільраді.
31. Зараз с.Загін, підпорядковане Іваницькій сільраді.

Ігор Кондратьєв

ДО ДжЕРЕЛ ФОРМУВАННЯ СЛУЖЕБНОЇ ШЛЯХТИ ЛЮБЕЦЬКОЇ ВОЛОСТІ

Із входженням у XIV ст. Любеча та його округи до складу Великого князівства Литовського розпочався новий етап у розвитку регіону. З 1471 р. Любеч отримав статус волості Київського воеводства. Навколо замку формується прошарок служебної¹ чи околичної шляхти, яка мешкала у околичних селах, виконувала військову службу на заклик князя під проводом старости та воеводи. Ця унікальна соціально-територіальна спільнота, яка локалізувалася довкола Любецького замку, протягом XIV - XVIII ст. взяла на себе обов'язок захисту північно-східних кордонів спочатку Великого князівства Литовського, потім Речі Посполитої і, наразі, Гетьманщини. З тамтешнім замком були пов'язані щонайменше десять поколінь представників дрібної шляхти, які мешкали у навколишніх селах, причому взаємини між ними характеризувалися тісними родинними та корпоративними стосунками.

З'ясування генези військовослужбової верстви Любецького замку слід розпочати з екскурсу в давньоруський період, адже Любеч посідає важливе місце на політичній карті IX-XIII ст. Це зумовлювалось його географічним розташуванням на високому лівому березі Дніпра, у місцевості, що утворює неприступну природну фортецю. Фактично Любеч замикав головну транспортну артерію Східної Європи - Дніпро, захищаючи з півночі землі Середнього Подніпров'я².

Природні умови Лівобережжя сприяли його освоєнню людиною і розвитку продуктивних сил. Слов'янські поселення у цій місцевості існували вже в перші століття нашої ери. У IX ст. тут виникає невелике місто з дерев'яними укріпленнями. У другій половині XI ст. в Любечі був побудований дерев'яний замок. На думку Б.Рибакова, це відбулося за часів князювання у Чернігові Володимира Мономаха (1078-1094)³. Розкопки, проведені у Любечі впродовж 1957-1960 рр. під орудою академіка Б.Рибакова, дозволили вірогідно реконструювати давньоруський феодальний замок. Щоправда, на думку сучасних дослідників, у цій спробі реконструкції були широко використані елементи фортифікаційних споруд більш пізнього періоду - XV-XVIII ст.⁴

Замок був розташований у центральній, найзахищенішій частині Любеча - на пагорбі (дитинці), висота крутих схилів якого сягала 40 м. Навколо розташувались села, монастирі, курганні могильники та пристань на Дніпрі. У плані Замкова гора - неправильний чотирикутник (104 x 32 метри) площею 0,33 гектара. Забудова Любецького замку була досить щільною. Знизу він відокремлювався від міста сухим ровом, через який був перекинтий підйомний міст. Вимощена колодами дорога вела до центральної брами з двома вежами і трьома заслонами. За нею вхід захищала ще одна вежа - чотириповерховий донжон, у якому, вочевидь, мешкав замковий намісник-староста. Окрім згаданих, замок мав ще від 4 до 6 чотиригранних веж. В основі земляного валу Любецького замку були дерев'яні зруби (городні), заповнені глиною, на валу стояли рублені дубові стіни із заборолами. До валу прилягали житлові зруби-кліти з плоскими покрівлями, які водночас слугували бойовими майданчиками. Головною спорудою замку був триповерховий дерев'яний палац довжиною 40 м і шириною 9-13 м. В усіх приміщеннях замку, окрім палацу, знайдено глибокі ями, в яких зберігалися запаси води та продовольства. Це дозволяло мешканцям замку, а за підрахунками Б.Рибакова їх було 200-250 чоловік, витримати річну облогу в «автономному» режимі⁵.

Водночас Любецький замок був центром великого торгово-ремісничого посаду, який розташовувався на південь та захід від дитинця. У свою чергу, посад був оточений земляним валом та ровом. Загалом розміри укріпленої частини Любеча сягали 4,5 гектара⁶.

Залюднений був і прилеглий регіон. Розвитку торгівлі та ремісництва сприяв торговельний шлях Чернігів - Любеч. У межиріччі Десни і Дніпра археологами зафіксовано близько 200

сільських поселень XI-XIV ст. Фіксуються тут і літописні міста - Листвен та Рогоща. За даними літописів, саме між Черніговом і Любечем була вотчина («все життя») чернігівських князів⁷.

У XI ст. Любеч увійшов до складу Чернігівського князівства. Внутрішній розбрат і набіги половців негативно відбилися на становищі Подніпров'я. 1097 р. у Любечі був скликаний з'їзд князів, що мав на меті врегулювати складні міжкнязівські стосунки та згуртувати сили перед лицем половецької загрози. Однак зупинити усобиці не вдалося. Під час однієї з них 1147 р. Любеч було пограбовано і спалено, а 1157 р. місто спустошили половці. Восени 1239 р. його було захоплено монголо-татарами і, вірогідно, знищено. Втім, на думку П.Клепатського, невідомо, «як відобразився на Любечі татарський погром, хто і коли потім відновив його, якщо він був зруйнований»⁸. О.Яблонівський вважав, що місто, незважаючи на татаро-монгольську навалу, залишилось неушкодженим, тому саме Любеч став головним осередком поступового відродження регіону⁹. Не згадується Любеч і у письмових джерелах серед міст, сплюндрованих ордами Батия у 1239-1240 рр., а потужний шар згарища, виявлений на дитинці, Б.Рибаків схилює на пов'язувати з подіями 1147 р., коли смоленський князь Ростислав «Любеч пожег і много воевал и зла Ольговичам створил». Але сучасні археологи В.Коваленко та А.Казаков таки пов'язують загибель Любецького замку з подіями осені 1239 року, коли частина Чернігівської землі була розорена військом хана Менгу¹⁰.

Безумовно, що станове оформлення місцевої служебної шляхти розпочалося лише після включення у XIV ст. Любеча та його округи до складу Великого князівства Литовського. Зауважимо, що питання про час приєднання Любеча до сьогоденні залишається дискусійним. На думку сучасних дослідників, історія Любеча, як і багатьох південноруських міст, за доби литовської зверхності практично не піддається реконструкції, а фрагментарність відомостей дозволяє лише у загальних рисах вивчати політичний устрій цього періоду. Стан джерел не дозволяє повністю розв'язати питання про адміністративне підпорядкування регіону у XIV-XV ст.¹¹

П. Голубовський зазначав, що Чернігово-Сіверщина зберігала певну автономність від Орди протягом XIII-XIV ст.¹² О.Русіна вважає, що Чернігівщина опинилась у складі Великого князівства Литовського у середині XIV ст., а Любецький повіт уже з другої половини XIII - першої половини XIV ст., перебував поза політичним контролем Орди¹³.

Польський історик С.Кучинський стверджував, що приєднання Любеча до Великого князівства Литовського відбулося близько 1349 р.¹⁴ Н.Яковенко відносить перші спроби опанування литовцями Київською землею до 20-х рр. XIV ст., хоча остаточно ординці витіснили з Гомельщини, Чернігівщини та Переяславщини на зламі 50 - 60-х рр. XIV ст.¹⁵

Більшість сучасних дослідників дотримується версії П.Голубовського, на думку якого, остаточне включення Чернігово-Сіверської землі до Литви відбулося відразу після приєднання 1355 р. Брянська¹⁶. Ф.Шабульдо погоджується з В.Пашуто, що Любеч був включений до Великого князівства Литовського наприкінці 50-х рр. XIV ст. (у 1359 р. разом із Мстиславем та Брянськом; Київське князівство приєднане до 1361-1362 рр.; Чернігово-Сіверщина - до 1362 р.)¹⁷

Не виключено, що у першій половині XIV ст. Любецький замок справді тяжів до Брянська. У реєстрі любецько-чернігівського кордону 1527 р. знаходимо між с.Плехово та гирлом р.Руда цікавий топонім «Брянцеви лози», а с.Малий Листвен названий володінням «владики брянского». Ймовірно, документ відображав реальний кордон Чернігівщини та Брянщини XIV ст.¹⁸

У другій половині XV ст. Любеч тяжів до Києва, який був приєднаний Ольгердом до Великого князівства Литовського 1362 р. Ф.Леонтович стверджував, що тоді ж відбулось і остаточне приєднання Любеча. За Густинським літописом, у 1363 р. Ольгерд посадив у Києві замість ординського намісника князя Федора свого сина Володимира, хоча остаточно зазіхання Орди на Київщину було знейтралізовано лише на початку XV ст. за Вітовта¹⁹. На думку Ю.Виноградського, середня Чернігівщина увійшла до складу Литви у 60-х рр. XIV ст.²⁰

Цікаво, що на Поліссі, на відміну від Лісостепу, заселення та господарське освоєння були позбавлені катастрофічних військово-політичних деструкцій та зламів²¹. Втім, археологічні дані свідчать, що значна частина сільських поселень XII - XIII ст. між Черніговом та Любечем у середині XIII ст. припинила своє існування. Лише на деяких з них фіксуються поодинокі фрагменти кераміки другої половини XIII-XIV ст. Вочевидь, населення регіону тимчасово переселилось у лісові північні райони²².

Ю.Виноградський вказував, що «місцева людність» на Чернігівщині, «звикши до нападів різних ворогів та до вткання, імовірно, ховалась у пущі та «нетрі»²³. Філарет (Гумілевський) зауважував, що біля Любеча «есть болота, ныне неглубокие; в древнее время в глухом лесу были топкие и глубокие озера, окруженные очеретом. Местность выгодная для жителей во времена тревожные». Знаходимо у Любецькій околиці посеред шляху між Любечем та Черніговом цікавий топонім - с.Убежичі біля с.Петруші, володіння любецьких шляхтичів Бокевичів-Щуковських²⁴. Справді, для любечан надійними схованками могли стати великі

болота - Замглай і Паристе, безліч маленьких болітець та озер і, нарешті, лісові нетри.

Питання формування військовослужбової спільноти Любецької округи розглядалися істориками з різних позицій. На думку М.Довнар-Запольського, формування боярської верстви у різних куточках Київського воєводства відбувалося різними шляхами. На заході (Житомир, Овруч, Богуслав) боярська служба була фактичним синонімом земської, тому тут її виконувало, головним чином, місцеве населення. У південному регіоні (Канів, Черкаси, Біла Церква, Корсунь) джерелом боярства став приїшлий люд. Нарешті, на сході воєводства (Київ, Любеч, Остер) боярство являло собою продукт державної колонізаційної політики²⁵.

Але абсолютна більшість дослідників, які так чи інакше торкалися історії регіону, зауважували, що значна частина військовослужбового населення Любецької округи була автохтонною. Так, Н.Яковенко зауважує, що у XIV ст. змін у становищі «корінних мешканців» не відбулося. За боярами-воїнами було закріплено їхні родові землі, з яких «належить служити збройну службу на виклик князя-володаря»²⁶.

О.Яблоновський вважав бояр Київської землі «старожитніми», а сам Любеч - «стародавнім гніздом сіверян»²⁷. О.Лазаревський відносив родини любецьких бояр та зем'ян до найстаріших дворянських родів Чернігівської губернії. На його думку, Любецька околиця, яка була захищена болотами від «сусідів», набагато довше зберегла «архаїчні фонди суспільного побуту»²⁸. Погодимось і з М.Василенком, що у регіоні після татаро-монгольської навали зміни населення не сталося, зем'янами Київського воєводства стали порубіжні мешканці, які відбудували старі села і міста²⁹. В.Мякотін писав, що у «старовинній Сіверській землі... збереглося декілька старих туземних родів, що володіли тут значними маєтностями ще в ті часи, коли ця область належала Московській державі, і з тієї пори якось не змінили свого становища серед нових польських володільців»³⁰. І.Лучицький вказував, що старовинні боярські роди на Чернігово-Сіверщині «здавна мешкали тут»³¹. Для Г.Милорадовича любецькі зем'яни були «найдавнішими насельниками Чернігівщини»³². На думку В.Антоновича, саме тут, на півночі Київської землі, виникає численне зем'янство, яке рано «розбирає» володіння («отчини»)»³³. Зауважимо, що і на терені Польщі переважна більшість служебної околичної шляхти проживала якраз біля давніх княжих градів-замків, відомих з XI-XII ст.³⁴

Одним з основних джерел формування військовослужбової спільноти Любецької околиці, на нашу думку, були нащадки давньоруських дружинників. Саме «дружинна теорія» походження дрібної української шляхти була найпопулярнішою серед істориків. В.Антонович вважав бояр XV - XVI ст. нащадками давніх княжих дружинників, які наприкінці удільного періоду Київської Русі намагалися осісти на землю³⁵. За часів Великого князівства Литовського «околична шляхта» належала до дружинного стану, володіла землею на ленному праві й виконувала військову службу. З часом «давнє руське боярство» розшарувалося на дрібні категорії військовослужбової шляхти.

У свою чергу, литовські князі не лише активно використовували місцевий службовий люд, але по можливості залучали інші категорії населення. Роздача земель, за умови виконання певних, переважно військових, обов'язків остаточно зруйнувала давній земський устрій, сформований у часів Давньоруської держави³⁶.

Ф.Леонтович вважав, що литовсько-руські військовослужбові стани XV-XVI ст. перебували в тісному зв'язку з княжою боярською дружиною - литовськими *sodalismilites*, руськими воями, отроками, послужильцями, *commilitares* тощо, які згадувалися в актах та хроніках ще до приєднання руських земель до Литовського князівства. Давня руська дружина, можливо, продовжувала функціонувати і за литовської доби. Появу зем'янства та боярства історик пояснював тим, що руський «послужилець» прийняв під литовським впливом зовнішній уклад життя середньовічного лицаря. У процесі зрівняння місцевого боярства з польською та литовською шляхтою військовослужбовий прошарок поступово сприймав «учинки рицерські» своїх європейських сусідів. При цьому Ф.Леонтович зауважував, що це сприйняття було копіювальним, а давньоруське боярство не мало станових претензій та потягу до політичної влади³⁷, адже боярство у «дошляхетську» епоху мало значення «побутового» чи «фактичного» стану³⁸.

Сучасні дослідники підтримують цю версію. На думку Н.Яковенко, з часів Київської Русі мусила зберігатися якась частина нижчого військового контингенту, котрий складали нащадки княжих дружинників, що встигли осісти на землю напередодні монголо-татарської навали. Гіпотеза про існування подібного типу феодальних відносин у Київській землі була висунута Б.Рибаківим, який вважав, що прикордонне становище Київщини примушувало князів утримувати значні резерви кінних дружинників, наділених землею, і у такий спосіб значна частина дружинників набула земельну власність³⁹. Наявність військовослужбових елементів у давньоруських сільських поселеннях на терені Любецької округи підтверджується й археологічними даними - знахідками предметів озброєння та військового спорядження, нехарактерних для сільських поселень. Зокрема, знахідки предметів спорядження і озброєння

вершника та верхового коня були зафіксовані під час археологічних досліджень синхронних давньоруських пам'яток - сільських поселень Чернігівщини X-XII ст., які згодом увійшли до Любецької округи.

Цікаво, що деякі родини любецької шляхти вели свої родоводи ще з часів Київської Русі. Під час подання документів до комісії по розгляду прав на дворянство вони посилалися на легендарні пожалування «київських князів». Наприклад, дрібношляхетська родина Киселів (Кислих, Кисловських) посилалась на привілеї, надані їм буцімто ще у 1040 р. київським князем Володимиром, хоча він помер ще 1015 р., а у цей період великокнязівський престол займав Ярослав Мудрий⁴⁰.

Джерелом поповнення служебної шляхти були і зубожілі боярські родини. На терені Чернігово-Сіверщини вищий боярський стан відомий з XIV ст., коли у 1388 р. рада сіверського князя Корибута склала присягу королю Владиславу Ягелону. Серед «присяжників» були і місцеві бояри, «послушні» Корибуту. Рада «зі всіма своїми землями і містами, з бояри і з людьми верности права і незрушенням слюбили» поручалася за свого князя⁴¹. Відомо, що у другій половині XV ст. боярству належали деякі земельні володіння, надані князями виключно за несення військової служби⁴². З жалуваної грамоти 1499 р. великого князя Олександра Гедиміна Семену Івановичу Можайському бачимо, що останній отримав «город Стародуб, а Гомей, а замок Чернигов и волости Карачов и Хотимль, со всеми дворы и волостыми и з селы боярскими, и з слугами путными, и з людьми волостными и тяглыми, и з слободичы, и з данники, и со всеми их землями пашеными и бортными»⁴³.

Не виключено, що у Любецькій околиці осіла частина брянського боярства. На думку Філарета (Гумілевського), родина любецьких шляхтичів Даничів (Піроцьких, Глібовичів-Піроцьких) брала свій першопочаток від бояр Глібовичів, а родина Бокевичів-Щуковських (або Бокеїв-Щуковських), можливо, була однією із гілок роду брянських бояр Бокеїв - нащадків смоленських князів. 1499 р. на Сіверщині з'явився Юхим Бокеєв, який отримав у володіння с.Черпетове Брянського повіту, а любецькі бояри Бокевичі отримали землі у Любецькій околиці наприкінці XV ст. Як зауважує М.Кром, після 1500 р. брянський боярин Василь Іванович Бокеєв залишився у Литві (1508, 1514-1522 рр.)⁴⁴. Після 1500 р. нічого не відомо про долю брянського боярина Івана Асирева, тоді як ще у 1471-1480 рр. Болотовичам належав маєток Заострівський у с.Осоричах (Асаревичах)⁴⁵. Відтоді бракує інформації про брянських бояр Карпових, хоча з 1571 р. відомий любецький зем'янин Демид Карпов (Карпович)⁴⁶. З 1518 р. у Литві мешкав Іван Савич, ймовірний засновник роду любецьких шляхтичів Савичів⁴⁷. Частину родини брянських бояр Мишковичів після 1500 р. зустрічаємо у Москві серед «литвы дворовой». Можливо, частина родини осіла і біля Любеча під дещо видозміненим прізвищем Мишковичів-Гришичів⁴⁸.

Нашадки давньоруських бояр оселялися і в інших «українних» замках. На думку М.Грушевського, подібний стан справ був характерний для овруцької шляхти, де «сиділо кільканадцять руських боярських родів, чимало з яких вели своє походження з часів «передтатарських»⁴⁹. Схожі процеси тривали і у Польщі протягом XIV - XV ст., коли занепадали давні рицарські роди XII - XIII ст.⁵⁰ Натомість О.Єфіменко вважала, що боярство походило від давньоруської верстви данників або «мужів». Цю точку зору поділяє і О.Русина. Данники утворювали окрему групу, яка поступово розчинялася в інших прошарках суспільства. Підпорядковані вони були державі, на користь якої сплачували данину. Господарство данників було архаїчним і не могло існувати за нових умов. Мешкаючи на локальних територіях, серед лісів та боліт Полісся, в економічному відношенні вони не мали жодного значення для литовської держави. Але саме вони могли стати службовим станом за умови надання їм земель. На Лівобережній Україні данники поступово зникають, переходячи у вищу боярську військовослужбову групу або в нижчу - тяглову⁵¹. На користь цієї версії свідчить і факт їх локального розташування у невеликих поселеннях (від 10 до 20 дворів). Цікаво, що, за археологічними даними, у межиріччі Десни і Дніпра сільські поселення XV - XVII ст. нараховували від 1 до 5, іноді - до 10 дворів⁵².

Цю теорію підтверджують прізвища любецьких бояр і зем'ян, а також назви їхніх володінь. Зокрема, у Любецькій околиці мешкали зем'яни Даничі, які затвердили права на свої володіння наприкінці XV ст.⁵³ Серед маєтностей, що належали цьому роду, було с.Даничі. Існувала родина і з «протилежним» прізвищем - Неданчичі (с. Неданчичі), які 1571 р. отримали привілеї Сигізмунда II Августа⁵⁴. Безумовно, такий збіг обставин аж ніяк не можна назвати випадковим. Ці прізвища донесли до нас відлуння історії XV, а можливо, і XIV ст., коли частина майбутніх любецьких шляхтичів сплачувала данину, а частина - ні.

Шляхта любецької округи також формувалася за рахунок дворових людей (дворян). На думку деяких дослідників, частина дрібної шляхти вела родовід від «новобранців», взятих на службу після 1569 р. з дворових людей знатних родів⁵⁵. О.Яблоновський зазначав, що постійні набіги кримських орд спустошували околичні «селища» замкової шляхти. Це примушувало державу надавати землі «новобранцям», зокрема, за Сигізмунда II Августа⁵⁶.

Серед джерел формування служебної шляхти зазначимо і панських слуг. Перехід із стану панських слуг до стану боярства фіксується на Лівобережній Україні здебільшого в Остерському замку. Це пояснюється приватним характером володіння замком О.Гаштольдом, який у першій половині XVI ст. переводив у боярських стан своїх слуг та селян⁵⁷. Дрібна шляхта могла походити і з військових слуг, в усякому разі це мало місце в Галичині й на Самбірщині, де основою служебної шляхти стали слуги галицько-волинських князів⁵⁸.

На думку М.Любавського, хоча основним джерелом поповнення боярської військовослужбової верстви були бояри-дружинники, які осіли на землю у зв'язку з неможливістю княжої влади утримувати їх, військові та адміністративні потреби змушували литовсько-руського господаря поповнювати цей контингент за рахунок представників інших верств⁵⁹. На користь цієї версії свідчить існування у Любецькій околиці соціального інституту «сяберства», притаманного здебільшого селянській верстві. Значний інтерес становить, зокрема, скарга любецького зем'янина Івана Коробка на любецького священика Григорія Пронкевича початку XVIII ст.: «Теди отец мой Максим пробувши жнива, до господа приехавши... отец Григорий Пятницкий молвил отцу моему Максиму: я тебе сябр, Максиме. А отец мой сказал: я того не знаю, покажи отче, купчую, чили в заставе, чили на вечность»⁶⁰. Подібна термінологія вживалась у багатьох документах, що походять з Любецької околиці. Наприклад, у привілеї Сигізмунда III згадуються Данило, Пархом та Микола Красковські «з іншими їх сябрами»⁶¹. На думку М.Василенка, в основі сябринного землеволодіння лежить спільність походження та кровна спорідненість. Можливо, поява інституту сяберства була пов'язана із землеволодінням саме замкових бояр⁶². Цікаво, що сябрами називали один із прошарків давньоруської дружини⁶³.

При потребі замкові намісники осаджували на військовому праві не лише селян, але й міщан, як це було в одному з осередків дрібної шляхти - Овручі⁶⁴. Вочевидь, непоодинокими такі випадки були і в Любечі. При потребі любецьке міщанство залучалось і до військової служби, що ставило його на одну сходинку із замковим боярством. У Любечі між замковими міщанами та шляхтою існували досить тісні родинні зв'язки.

Одним із джерел формування околичної шляхти були представники союзу тюркських племен чорних клобуків, військові здібності яких високо цінувались у Європі XIII-XIV ст.⁶⁵ М. Владимирський-Буданов вважав, що у XIV-XV ст. на Київщині існував «домішок татарщини»⁶⁶. Це підтверджується й археологічними матеріалами. У 60-х рр. XX ст. археолог М. Кучера звернув увагу на своєрідну групу кераміки, що відноситься до часу після монголо-татарської навали і, не виключено, належить осілим загарбникам. На терені Середнього Подніпров'я цей матеріал був зафіксований біля Любеча та х.Половецького на р. Рось. Хронологічно кераміка датується кінцем XIV - початком XV ст.⁶⁷

Поселення золотоординських татар у Великому князівстві Литовському польський історик П. Боравський відносить до початку XIV ст. Ця «татарська еміграція» була вимушеною і пов'язаною з політикою хана Узбека (1312 - 1342 рр.), який прийняв для Орди нову релігію - іслам. На Київщині татар оселяли на «військовому праві» лише після 1380 р.⁶⁸ М.Любавський вдоводив, що «татарський елемент» з'являється на Київщині після походу литовського князя Вітовта на Дон у 1397-1398 рр. Полонені були розселені на новоздобутих землях і отримали права, подібні до шляхетських⁶⁹.

Н.Яковенко, вивчаючи окреме соціально-територіальне угруповання - зауську шляхту, називає їхніми предками одну з численних колоній зі Степу. Відомо, що київські князі Омелько (1454 р.) і Семен Омелькович (1470 р.) у середині та другій половині XV ст. роздавали селища біля Остра «татарам київським». Причому, як зазначав О.Яблоновський, вони отримували боярський статус⁷⁰. На думку Я.Собчака, оселення татар на Київщині слід віднести до середини XV ст.⁷¹ О.Яблоновський зазначав, що не лише у степовій зоні, а й на півночі на початку XVI ст. поблизу замків Остра та Любеча існували селища під назвою Чемериси та інші ознаки тюркської присутності. Крім того, згадуються «чемериси» (як замкові слуги) і в інвентарі Любецького замку 1606 р.⁷²

Серед військовослужбовців Любецького замку траплялись шляхтичі тюркського походження, зокрема, родини Чемерисів (Казанських), які отримали привілей Сигізмунда II Августа, Феремечів, згаданих у привілеї Сигізмунда III⁷³, Татаринів (Татаринських-Міхнових), які отримали від Сигізмунда III Малинівську (Мотківську) землю, де згодом виникло с.Татарине⁷⁴. Представники останньої з них мешкали у Любецькій околиці навіть у другій половині XVII ст.⁷⁵ Тюркська присутність відобразилась і в топоніміці Любецької околиці. Філарет (Гумілевський) називає один із шляхетських ґрунтів - Зліївський - Татарським урочищем⁷⁶. Люстрація 1622 р. згадує серед володінь любецької шляхти так звану Харабурдівщину (надалі - Хмельниччина)⁷⁷. У Рум'янцевському опису Лівобережної України серед ланів та нив на шляху Любеч-Чернігів згадується Татаровщина [48, с.121]. У Любецькій околиці існував Мамаїв ліс біля с.Брехуни⁷⁸. У середині XVIII ст. поруч із володіннями чернігівського полкового обозного Федора Молявки згадана «границя татарина»⁷⁹.

Правдоподібно, тюркські елементи становили найнижчу ланку військовослужбовців Любецького замку - категорію замкових слуг, частина яких згодом отримала земельні володіння та боярський чи зем'янський статус.

Таким чином, можна стверджувати, що основний контингент замкових військовослужбовців Любецької околиці був автохтонним. Зважаючи на те, що Любеч у давньоруські часи був центром князівської вотчини, не можна виключати вірогідність того, що частина любецької шляхти вела своє походження від нащадків давньоруських дружинників, які напередодні монголо-татарської навали встигли осісти на землю. Скоріше за все, у генетичному зв'язку з ними перебували найдавніші боярські та зем'янські родини, які раніше за інших отримали земельні пожалування, а згодом і шляхетський статус.

Не виключено, що одним із джерел формування військовослужбовчої боярської верстви Любеча були зубожілі родини «вищого» боярства, головним чином з Брянська та Чернігова. Важливим джерелом формування цієї спільноти став, на нашу думку, інститут данників, що підтверджується історичною топонімікою Любецької округи. Військовослужбовці замкові слуги рекрутувались також із селянської та міщанської верстви і тюркських елементів, оселених на терені Любецької околиці. Пожалування на військовому праві земель дворовим слугам (дворянам) чи панським слугам у Любецькій околиці якщо і мали місце у першій половині XVI ст., то були поодинокими.

Джерела та література, примітки:

1. Службна шляхта - це шляхта зобов'язана «службами» - певним комплексом обов'язків на користь замкової адміністрації, відноситься до напівпривілейованої шляхти. Пізніше частина цієї верстви здобула королівські привілеї, які перевели її до повноцінного шляхетського статусу, частина - зубожіла до становища селян чи міщан.
2. Коваленко В.П., Коваленко О.Б. Передмова // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. - Чернігів: Сіверянська думка, 1997. - С. 5.
3. Рыбаков Б.А. Замок // Археология СССР с древнейших времен до средневековья: Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 95.
4. Вечерський В. Що знайшов академік Рыбаков // Старожитності. -1992. - Ч.8. - С. 8.
5. Коваленко В.П., Коваленко О.Б. Передмова... - С. 6; Рыбаков Б.А. Замок... - С. 95-96; Вечерський В. Що знайшов академік Рыбаков... - С. 8.
6. Куза А.В. Древнерусские города // Археология СССР с древнейших времен до средневековья: Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 49-53.
7. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX - XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX-XIII вв.: Сборник научных трудов. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 93-110; Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX - XIII ст. // Україна і Росія в панорамі століть. Збірник наукових праць на пошану проф. К.Ячменіхіна. - Чернігів: Сіверянська думка, 1998. - С. 53-54; Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра XII-XVII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції (Чернігів, 1-3 жовтня 1996 р.). - Чернігів: Сіверянська думка, 1996. - С. 114-115.
8. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т. I. Литовский период. - Одесса: Издательство «Техник», 1912. -С. 247.
9. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. - 1896. - № LIII. - Апрель. - С. 87.
10. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. - Б.м.: Поліграфічна дільниця Інституту історії НАНУ, 1994. - С. 32-34.
11. Шабурьдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - К.: Наукова думка, 1987. - С. 55; Русина О.В. Любеч у XIV-XV ст. // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. - Б.м.: Поліграфічна дільниця Інституту історії НАНУ, 1994. - С. 21.
12. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV века. - К., 1881. - С. 198.
13. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К.: НАНУ, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інститут історії України, 1998. - С. 82-84; Її ж. Із спостережень над «Реєстром Чернігівських границь» з 20-х рр. XVI ст. // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. Праці історико-філософської секції. -Т.СХХV. - Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1993. -С. 293; Її ж. Любеч у XIV-XV ст... - С. 21-23.
14. Kuczynski S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod władami Litwy. -Warszawa, 1936. - S.109.
15. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. - К.: Генеза, 1997. - С. 91.
16. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV века.... - С. 201.
17. Шабурьдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского... - С. 55, 57, 62.
18. Русина О. Із спостережень над «Реєстром Чернігівських границь» з 20-х рр. XVI ст...

- С. 300-302; Реестр Черниговских границ // Акты Литовско - Русского государства. Т.II. / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. - М.: Университетская типография, 1897. - С. 63-65.
19. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. - СПб., 1894. -С. 27, 183-184; История Киева: В 3 т., 4 кн. - Т.1. Древний и средневековый Киев. - К: Наукова думка, 1984. - С. 221.
20. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська верхність. Московське урядування (рр. 1356-1503-1618) // Історико-географічний збірник (Видав. комісія для складання Історико-географічного словника України). Т.IV. / За редакцією М.Грушевського. - К.: Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. - С. 127.
21. Моця О.П., Томашевський А.П. Людина часів середньовіччя у природному середовищі Полісся // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповіді Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. - Б.м.: Поліграфічна дільниця Інституту історії НАНУ, 1994. - С. 37.
22. Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межириччя Десни і Дніпра 12-17 ст... - С. 114-115.
23. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини...- С. 127.
24. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн.6. Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский.- Чернигов: Земская типография, 1874. - С. 232-233.
25. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. - К.: Типография Имп. университета Св. Владимира, 1908. - С. 82; Його ж. Акты об украинской администрации XVI-XVII вв. // Архив Юго-Западной России (далі. - АЮЗР). - 1907. - Ч.VIII. - Т.V. - С. 81-82.
26. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття... - С. 92.
27. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zrodla dziejowe. - T.XXII. -Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. -S.75-76, 103.
28. Лазаревский А.Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. Вып.1. - Чернигов: Губернская типография, 1868. - С. 3; Любецкий архив графа Милорадовича (под редакцией А.Лазаревского). - Вып.1. - К.: Типография имп. университета Св. Владимира, 1898. - С. III.
29. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. -Т.III. - К., Б.г. - С. 478.
30. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII ст. - Т.1. - Вып.1. - Прага: Издательство «Ватага и Пламя», 1924. - С. 55-56.
31. Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - 1901. - Кн.XV. - Вып. I. - Отд. III. - С. 3.
32. Местная жизнь. Дворянское собрание. Сборник исторических документов // Черниговское слово. - 1914. - 25 июля. - № 2172. - С. 3.
33. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т.1. - К.: Типография Е.Я.Федотова, 1885. - С. 248; Антонович В.Б. Содержание актов об околичной шляхте / Акты о происхождении шляхетских родов Юго-Западной России // АЮЗР. -1867. - Ч.IV. - Т. I. - С. 1, 3-4.
34. Bogucki A. Grody a osadnictwo drobnorycerskie w ziemi dobrzynskiej // Przegląd Historyczny. - 1972. - Т.LXIII. -Zeszyt 2. - S.225-226.
35. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России... - С. 249-250.
36. Антонович В.Б. Содержание актов об околичной шляхте... -С. 4-8.
37. Леонтович Ф.И. Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал Министерства народного просвещения (далі. - ЖМНП). -1908. - № 3. - Отд. 2. - С. 54; № 6. - Отд. 2. - С. 245-267.
38. Леонтович Ф.И. Бояре и служилые люди в Литовско-русском государстве // ЖМНП. - 1907. - № V-VI. - С. 148.
39. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К.: Наукова думка, 1993. - С. 26-27.
40. Державний архів Чернігівської області (далі. - ДАЧО), Ф.133, Оп. 1, Спр. 231, Дело о дворянском происхождении разных родов (15 августа 1821 - 15 января 1827 гг.), Арк. 138-141.
41. Леонтович Ф.И. Веча, сеймы и сеймики Великого княжества Литовского // ЖМНП. - 1910. - № 2. - Отд. 2. - С. 239; Його ж. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. - СПб., 1894. - С. 160; Любавский М.К. Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2. - М.: Художественная печатня, 1915. - С. 37.
42. Хорошкевич А.Л. Сословное землевладение украинских и белорусских земель XIV - начала XV в. и древнерусские традиции // Исследования по истории и историографии феодализма: К 100-летию со дня рождения академика Б.Д. Грекова. - М.: «Наука», 1982. - С. 205.
43. Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археологической комиссией. - Т.1. (1340-1506 гг.). - СПб.: Типография II Отделения Е.И.В. Канцелярии, 1846. - С. 192.
44. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... - С. 223; Jablonowski A.W. Pisma. T.III. Ukraina. -Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni E.Wende i S-ka, 1911. -S.35; Кром М. Меж Русью и Литвою. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV - первой трети XVI в. - М., 1995. - С. 223.
45. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym // Tom IX.

- Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Zrodla dziejowe. - T.XX. -Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894. -S.207; Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. - К.: Державне видавництво України, 1928. - С. 283; Кром М. Меж Русью и Литвою.... - С. 233.
46. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych // Zrodla dziejowe. - T.V. - Warszawa: Druk Jana Cetty (Senatorska, № 28), 1877. - S.196; Кром М. Меж Русью и Литвою... - С. 233.
47. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych... - S.84-86; Кром М. Меж Русью и Литвою... - С. 233.
48. Кром М. Меж Русью и Литвою.... - С. 233; ДАЧО, Ф.86, Оп. 1, Спр. 28, Дело о разборе доказательства от дворянстве лиц, состоящих в подушном окладе (1 января 1792 г.), Арк. 288 зв.
49. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. - К.: Наукова думка, 1998. - Т.V. - С. 98-99.
50. Gorski K. Rycerstwo i szlachta wobec moznovladztwa w XIV i XV wieku // Kwartalnik Historyczny. - 1970. - Rocznik LXXXVII. -Nr.4. - S.830-834.
51. Ефименко А. Литовско-русские данники и их дани // ЖМНП. -1903. - № 1. - Часть СССХХХХV. - С. 106-107; Русина О.В. Любеч у XIV-XV ст... - С. 21.
52. Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межириччя Десни і Дніпра 12-17 ст... - С. 115.
53. Костантинович Н. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Дополнения. Вып.IV. - Чернигов: Губернская типография, 1885. - С. 32-33; Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северине... - С. 7.
54. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... - S.639; ДАЧО, Ф.86, Оп.1, Спр. 28, Дело о разборе доказательства о дворянстве лиц, состоящих в подушном окладе (1 января 1792 г.), Арк. 278.
55. Юзефович М. Предисловие / Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России // АЮЗР. - 1867. - Ч.IV. - Т.I. - С. VII.
56. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... - S. 634.
57. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в... - С.13; Його ж. Акты об украинной администрации XVI-XVII вв... - С. 81-82.
58. Пашин С. С. Перемышльская шляхта второй половины XIV - начала XV века: Историко-генеалогическое исследование. -Тюмень: Издательство Тюменского университета, 2001. - С. 141.
59. Любавский М.К. Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно... - С. 112.
60. Любецкий архив графа Милорадовича... - С. 255-256.
61. ДАЧО, Ф.86, Оп.1, Спр. 28, Дело о разборе доказательства от дворянстве лиц, состоящих в подушном окладе (1 января 1792 г.), Арк.302.
62. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины... - С. 522-523.
63. Ласкавы Г.В. Да пытання аб арганізацыі і складзе узброеных сіл // Гістарычна археалагічны зборнік ІІ АНБ. - Мінск: ІІ АНБ, 1993. - Ч. 2. - С. 6.
64. Грушевський М.С. Історія України-Руси... - С. 98-99.
65. Пономаренко М.Ф. Українське козацтво // Краснавець Черкащини. - Черкаси: Редакційно-видавничий відділ Облпреси, 1991. - С. 39-41.
66. Владимирский-Буданов М.Н. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / Акты о заселении Юго-Западной России // АЮЗР. - 1886. - Ч.VII. - Т.I. - С. 34-35.
67. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'янсько-руські старожитності. - К.: Наукова думка, 1969. - С. 174-179.
68. Borawski P. Z dziejow kolonizacji tatarskiej w Wielkim ksiestwie Litewskim i w Polsce (XIV-XVII w.) // Przelad Orientalistyczny. - 1977. - № 4. - S. 291-292, 295-296.
69. Любавский М.К. Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно... - С. 127.
70. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... - S. 106-107; Яковенко Н.М. Генеалогічні новели // Старожитності. - 1991. - Ч. 6. - С. 10-11.
71. Sobczak J. Polozenie prawne ludnosci tatarskiej w Wielkim ksiestwie Litewskim. - Warszawa-Poznan: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1984. - S. 28.
72. Jablonowski A.W. Pisma... - S. 17, 33.
73. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... - S. 639.
74. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych... - S. 203; Jablonowski A.W. Pisma... - S.34.
75. Любецкий архив графа Милорадовича... - С. 227.
76. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... - С. 231.
77. Jablonowski A. Lustracyu Krolewszczyzn ziem Ruskich: Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku... -S.124.
78. Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г. (Из архива графа Г.Милорадовича). - Чернигов: Типография Губ. правления, 1889. - С. 47-48.
79. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, Ф. 64, Оп. 1, Спр. 1179, Книга запису купчих, уступчих та ін. документів старшини і козаків (1746-1749 pp.), Арк. 12.

